

ספרים

סיוור סליחות

ד"ר אריאל זינדר לוקח אותנו למסע מחקרי, היסטורי ופילוסופי בעקבות פיוטי הסליחות הקדומים

שאלה על הסליחה

מאז שנולדו לראשונה במאה התשיעית בבבל, נעו פיוטי הסליחות בין צורות ותכנים שונים, והביעו מגוון מסרים - מציפייה מתוחה לחסדי האל ועד שאיפה להשמיע את קולו של היחיד. ספר שהוא מסע מחקרי ונפשי בעולם הסליחות הקדום / משה שוחט /

חקר הפיוט מתחלק, בין השאר ובחלוקה גסה, לצורות ולתכנים. הצורות הן הטכניקות הספרותיות שבהן עושים הפייטנים שימוש, כגון חריזה, משקל, שרשור ועוד; ישנן אינספור צורות, שכמובן משויכות לתקופות, אזורים, סוגות פיוט ועוד. התכנים הם כמשמעות, תוכני הפיוטים והמסרים שהם מביעים ובהם תפיסות תיאולוגיות, נרטיבים היסטוריים, התייחסות לסיפורים מקראיים ועוד; במישור זה העיסוק המחקרי הוא בפענוח המשמעות, זיהוי המקורות הליטורגיים או המדרשיים של הפיוט ואופן השימוש בהם, הרקע ההיסטורי או הביוגרפי של הכותב ועוד.

אף שהתוכן הוא לכאורה המהות וה"נשמה" של הפיוט, המחקר ברובו - לפחות באסכולה הירושלמית שניתן לראות את עזרא פליישר כמייסדה - עוסק בצורות. פליישר סבר שנושא הצורות ניתן למחקר מדעי "אמיתי", שכן בתחום זה אפשר להציג טיפוסים עונים ולקבוע עובדות. תלמידתו שולמית אליצור, גדולת חוקרי הפיוט בדורנו, הולכת בדרכו ומקדישה את עיקר מחקרה לצורות. אין הכוונה שחוקרים אלו אינם מייחסים חשיבות או מקום לתכנים, מה גם שלא ניתן לנתק את הצורות מהתכנים, אלא שהעיסוק בתכנים תופס אצלם מקום משני ואף שולי. כך למשל, בספרו של פליישר "היוצרות בהתהוותן והתפתחותן" תם, הגיתוחים הספרותיים מוצגים בגופן קטן. כיוון שהציבור הרחב נמשך לשאלת המשמעות יותר מאשר לבחינה הצורנית והמדעית, ספרה של אליצור "שירה של פרשה", המבקש לחרוג מהקהל האקדמי, כולל עיסוק מכובד גם בתכנים.

אגב, כדי להבין את החלוקה הזו טוב יותר, כדאי להשוותה למחקר התלמודי. גם בתחום הזה מוכרת "האסכולה הירושלמית" שמרכז עיסוקה בפילולוגיה, כלומר ברובד הטכני וה"יבש" יותר של הטקסט,

קומי רוני: קריאות בפיוטי סליחה ותחנונים מאת משוררי בבל וספרד המוסלמית בימי הביניים אריאל זינדר מאגנט, 2024 עמ 286

לעומת מגמות מודרניות יותר הממקדות את עיסוקן בהיבטים ספרותיים או ריאליסטיים.

הרקע ההיסטורי של פיוטי העקדה

ד"ר אריאל זינדר צמח באסכולה הירושלמית של חקר הפיוט, אך בספרו הוא מבקש ליצור חיבור בין תוכני הפיוטים לצורותיהם. אם תמציי לומר, לחפש את התכנים שבצורות, כלומר את המשמעות העמוקה של צורות השירה. במבוא העשיר הוא מציין כי ביאליק וחוקרים נרספים גרסו שיש לנתק את הפיוטים מהקשרם הריטואלי והליטורגי, כלומר מהמקום שאליו הם יועדו להשתבץ בתוך סידור התפילה, ומה"מושב בחיים" שלהם. באנתר לוגיה "שירת ישראל" שערכו ביאליק ורבניצקי הם כרכו יחד פיוטים ושירים עתיקים רבים, אך סידרו אותם לפי נושאים ולא לפי ההקשרים הליטורגיים המקוריים שלהם. "ביאליק ורבניצקי לא כפרו במקורם הליטורגי של השירים", מסביר זינדר, "אך הם סברו, כנראה, כי בעבור קוראי ספרות נאורים, שאלת המקור וההקשר הליטורגי היא שאלה משנית, ומשמפיקיעים את השיר משאלה זו, הוא מתגלה במלוא יופיו ומשמעותו".

כך למשל, ניתן להציג את פיוטי ה"עקדה" - סוגה נפוצה לאורך הדורות, שעמה נמנה למשל הפיוט הנודע "עת שערי רצון להיפתח" - כיצירות ספרותיות שעוסיקות בפרשת עקדת יצחק, אך שיבוצם לפני תקיעת שופר או הבנתם כמתייחסים למציאות העכשווית, מפי דורות של יהודים שנרדפו ונשחטו - מעניקים להם משמעות שונה לחלוטין. באופן דומה, כאשר בוחנים כל פיוט מתוך הקשרו הליטורגי ומקומו בסדר התפילה ובבית הכנסת, עשויים לגלות בו משמעות לאומית ורגשית אחרת.

מכל מקום, הגישה הישנה המשיכה להדהד בקרב חוקרים שנים רבות, כמו למשל בקבצי הפיוטים שערך רב דן פגיס וישראל לוי. בעשורים האחרונים חתרו חוקרים להשיפת הקשרים שתיארונו ולהבנת חשיבו תם, אך עדיין עסקו בעיקר בחיבור בין הצורות להקשר הליטורגי. רק בשנים האחרונות החלו לשים דגש על היחס שבין תכני הפיוטים להקשרם הליטורגי. למגמה זו מצטרף הספר שלפנינו, והוא מבקש ליישם את העיון מרובה-הרבידים הזה בקריאה של פיוטי בבל וספרד, בדגש על פיוטי הסליחות.

פיוטי הסליחות הם חידוש בבלי של המאה התשיעית, כפי שהראתה שולמית אליצור. הפייטנים הגדולים בתקופה הקלאסית ובהם יוסי בן יוסי, הק"לירי ואחרים, שיקעו אמנם ענייני סליחה בפיוטיהם המרהיבים ליום כיפור, אך רק בבבל החלה להופיע סוגה פייטנית נפרדת בשם "סליחות".

מחבר הספר נוטל את הקורא יד ביד, ועולה איתו שלב אחר שלב. הוא צועד באופן הדרגתי ומשולב על פני שלושה צירים שונים: הציר הכרונולוגי, מבבל ועד ספרד; הציר של היקף ואורך הפיוט; ולבסוף הציר של רמת התחכום הצורני.

עקרון יסודי בפואטיקה של הפיוט בעת העתיקה ובימי הביניים, הוא "הפיוט מגיע שני", או לפחות "אף פעם אינו מגיע ראשון". כלומר, הפיוט מגיע רק אחרי שאר חריטיו הקדימו אותו וקבעו עבורו את תנאי הופעתו. מי קודמים לפיוט? המועד בשנה, השעה ביום, ההקשר הריטואלי, נוסח הקבע של רגע מסוים בתפילה ועוד. גם אם נמצא פיוט שמצד תוכנו נראה בלתי קשור לתפילה שבה שובץ, אם נתאמץ נמצא לבסוף סימן כלשהו שיאשש את שייכותו למקום זה. האוטונומיה של הפיוט מתבטאת

חוסר הביטחון היסודי של המתפלל. סליחות במירון

בהיבט הצורני-מוזיקלי, ובכמה רכיבים אפשריים נוספים. נמחיש זאת בדוגמאות בודדות מתוך הספר.

עמידה חשופה וחסרת אונים

כמורה טוב מתחיל זינדר בדוגמה קצרה ביותר, אולי אף מאכזבת בעיני קוראי שירה בני זמננו. זוהי סדרת שירים קדומה, שבכל אחד מהם שני חרוזים המובילים לפסוק שהיה נהוג לומר כחלק מן התפילה, למשל:

אָשְׁמַנּוּ בְּמִעֲשֵׂינּוּ אֲשֶׁר לֹא בָּדַת / בְּרַחֲמֶיךָ נִפְּן וְתִסְלַח לְכָל עֲדַת / בְּקִרְבֵּנוּ וְנִסְלַח לְכָל עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלִגְרֵי הָגֵר בְּתוֹכָם כִּי לְכָל הָעַם בְּשִׁגְגָה.

שיר קצר זה אינו מכיל תוכן חדש ומסעיר. בחרוז הראשון ישנה הכרה באשמה, בחרוז השני בקשת סליחה, וממנה פונה הפייטן לציטוט הפסוק שאליו הפיוט מוביל. די בשיר זה כדי להבין את היותו של הפיוט "שני ל...". ולא עומד בפני עצמו. השיר אינו רק מבוא לפסוק אלא משמש גם הדומעין תותב שלו.

בשלב מתקדם יותר אנו מוצאים פיוטים ארוכים יותר, שבהם חירותו של הפייטן רבה יותר. הקורא-המתפלל נדרש להגביר את הקשב שלו להקשר המקראי או הליטורגי, שמעניקים לפיוט את המסגרת וההקשר המלאים. כך למשל בפיוט של רבי אלעזר בירבי קליר:

פָּתַח לָנוּ שֶׁעַר / וְנָאֵל יְשׁוּפְנּוּ סֶעַר / רָצַנּוּ בְּעֶבֶר / סָרְסָרְנוּ וְנִעַלְתָּ שֶׁעַר // צִיר קָשֶׁר לְהִסְבִּיר / חָסַד לְהַגִּיר בֵּיר / פְּצַתָּה אֲנִי אֶעְבִּיר / סָרְסָרְנוּ וְנִעַלְתָּ שֶׁמֶשׁ | בְּקִרְבֵּנוּ וְנִימְקֵר אֲנִי אֶעְבִּיר כִּל טוֹבִי עַל פְּנֵיךָ... וְיִרְדֵּ ה' בְּעֵקֶן.

הבית הראשון אינו בעל זיקה לפסוקים שהפיוט מרבייל אליהם, והוא כביכול עומד לעצמו. מלאכת החריזה כורכת יחד את השער שעורנו פתוח, הסער שעלול לבוא אם השער ייסגר, והנער שישאל מבקשים להידמות לו כדי לזכות בסליחת האל. החתימה ב"טרם נעילת שער" יבוא שמש" היא פזמון חוזר בכל בתי הפיוט. רק בבית השני נמצאת הזיקה לפסוק, כאשר המילה החותמת "אעביר" לוקחה מהפסוק המצוטט, ומעניקה את החרוז לבית כולו. ואולם התבוננות בהקשר הליטורגי הרחב של הפיוט, תפילת הנעילה, חושפת כי גם הבית הראשון לא הוציא את השיר "לחופשי", והמבע הפואטי עדיין נועד לשירת את דימוי השער הנסגר של תפילת נעילה.

16.28x30.34	2/2	19 עמוד	שבת - מקור ראשון	09/2024	91687275-5
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

צילום: דוד כהן, פלאש 90

בריונו של הפילוסוף הצרפתי (ממוצא יהודי) ז'אק דרידה בסוגיית הסליחה. דרידה, שרואה את שורשי הסליחה במרחב האברהמי (היהודי-נוצרי-מוסלמי), קובע כי "הסליחה סולחת רק לבלתי סליה". הסליחה נועדה למחות פשע או פגיעה שעודם ניכרים, ואפילו נדמים ככאלה שבלתי אפשרי למחות אותם. לתפיי סתו, רק מתוך הכרה זו אפשר וצריך לבקש סליחה. על בסיס רעיונות אלה מפתח זינדר באריכות ובהרח" בה את מושג הסליחה המקראי, על התנאים הנוספים שבה, וממנו אל הסליחה הפייטנית.

גיאולוגיה פואטית

חלקו השני של הספר עוסק בפייטני ספרד, והוא פותח בפיוטיהם של יוסף אבן אביתור ויצחק אבן מר שאול. בחלק זה עולה קולו של היחיד, ומושם דגש על הצד האנושי של הפרט מול האל. התפנית העיקרית מבוטאת בפרק על רבי שלמה אבן-גבירול, שממנו ואילך החלו פייטני ספרד לעצב בסליחותיהם דמות מתפלל שמחדר חש חלק מהתכנסות קהילתית, ומאידך כורך את רצונו בסליחה גם בשאיפות אחרות, כמו כמיהה לסיפור

אהבה מתמשך ואינדיווידואלי עם אלוהיו. לשם כך עושה זינדר שימוש בצמד המונחים של האנתרופולוג קליפורד גירץ, "השקפת עולם" ו"אתוס". זוהי החלוקה בין השקפתה העקרונית והוותיקה של קהילה מסוימת על העולם והארם, לעור מת הרעיונות המשתקפים באורחות חייה, התנהלותה המוסרית וייצוגיה האסתטיים. ברוח זו מצייע זינדר שהשקפת העולם של משוררי ספרד המוקדמים לא השתנתה מזו המסורתית, והם עדיין תפסו את הסי-ליחה כפי שהיא נתפסה במקרא. ועם זאת, ה"אתוס" שלהם שאף להשמיע את קולו של היחיד, כפי שהם נהגו בשירי החול שלהם. מתוך נאמנותם להשקפת העולם המסורתית הם עדיין תפסו את היחיד כאיבר שקיומו מקבל את מלוא משמעותו מתוך שייכותו לגוף הקולקטיבי הגדול. במסע מפורט ומרשים, זינדר מראה ומיישם את ההנחה הזו במגוון פיוטים של אבן-גבירול. המחבר מבקש שלא לתפוס תהליך זה בהכרח כ"התפתחות", שכן האפשרות הספרדית אינה בהכרח נעלה או משוכללת מקודמתה. מלבד זאת, פריחת הסי-גנון הספרדי לא העלימה את הרבדים העתיקים יותר. אפשר להסתכל על התהליך כ"צבירה" רבת שנים של דגמים שונים, שדרו בערבוביה זה לצד זה. במובן זה, מבהיר המחבר בסוף הספר, "פרקי ספר זה לא ביקשו להציג אבולוציה של הסליחה אלא גיאולוגיה שלה. אם מחזורי הסליחות של ימי הביניים מדומים לאדמה רשנה, הרי כל מה שהצעת היא בחינה של השכבות השונות של קרקע אחת מוצקה. ניתן וראוי להתרשם משינויי הגוונים בין השכבות השונות אך מוכרחים גם להתרשם מן הגוף המוצק ששכבות אלה יצרו יחד, ושעליו התהלכו מתפללים במאות השנים האחרונות." ספרו של זינדר הוא חיבור מרתק ומופתי המשלב מחקר עם מסע נפשי בין פיוטי הסליחות. הוא מבוסס ביסודו על עבודת דוקטור אקדמית, אך ניכר המאמץ לפנות לקהל רחב ככל האפשר ולפרוץ את השפה המחוקרת הסגורה. למשל בעזרת הסברים קצוצים של המונחים המקצועיים לצורות הפיוט, בהם "סט" רופה", "ליטניה" ועוד. זהו ספר עיון הדורש ריכוז והתמצאות בסיסית, אך הכתיבה המשובחת והעריכה המעולה עושות את הקריאה לשוטפת ומעניינת. ●

בפיוטי רס"ג אנו מוצאים תפנית משמעותית. בפיוטים אלו אין שימוש רב במונח "תשובה". בק- שות הסליחה מבוססות הרבה יותר על עמידה חשור פה וחסרת אונים, לעיתים בתוספת תיאורי הסבל, אך כמעט ללא עיסוק בוודוי או חשבון נפש. מוטיב בולט בפיוטי רס"ג הוא הקורבן, למשל: "האם תָּחַלו קָרְבָּנוֹת קָבָשִׁים בְּנֵי שָׁנָה / וּבָטְלוּ זָבָחִים וְעֹלוֹת בְּנֵי יוֹנָה // זָכְרוֹן דְּבָרֵיהֶם לְפָנֶיךָ יְעָרֵב נָא / תְּרוֹנָה הַשֵּׁב וּבְנוֹ אֵל יְעֻשָׁנָה // [...] פְּלוּלָנוּ יְהִי נָא כְּקִטְרֶת נְכוּנָה / צָקוֹן לְחֻשְׁנוֹ כְּחֻשְׁתָּא הַכְּפוּרִים רְצָה נָא // קוֹל בֵּית חֶבֶל נִחְלָה וּמִנָּה / רְצָה יִשְׂרָאֵל הָאֲזִינָה" (עמ' 96). פיוטים אלו מציגים את התפילה כתחליף לעבד- דת המקדש, אך בבקשות המצורפות לדימויי הקורבן, "יערב נא", "יהי נא" או "רצה נא", ניתן לזהות רובד עמוק יותר. לדברי כמה פרשנים, בחלקים הסיפוריים של התורה קיימות פרקטיקות של קורבן שאינן מל- וות בהבטחה כלשהי, אלא במאמץ אנושי גדול שסופו המתנה תרדה. לדברי זינדר, כאשר הקורבן שב ומשמש דימוי לתפילה, הוא שב ומחיה את המובנים הראשיר ניים של זמן ההמתנה והחרדה ושל הפער הגדול בין המקריב ובין האל. הבקשה החזרתית שהאל ירצה את התפילה, מסכה את תשומת הלב לחוסר הביטחון היסרי די של המקריב והמתפלל. לא מדובר בבקשתם של מי שערכו חשבון נפש מקיף וחוללו תמורה פנימית בטרם התייצבו לפני האל. אדרבה, הם עדיין חוטאים, אלא שהם מקווים שהקורבן שהגישו יאפשר התחלה חדשה, מעין הנעה של מה שדמם והפסיק לנוע. התפילה כקרי רבן אינה רק בקשה או טיעון, אלא היא מתנה ומחווה שאינה פונה בהכרח לרחמי האל אלא לרצונו הטהור, הפועל בדרכים מסתוריות. המתנה, בשונה מהבקשה, אומרת "אני שלך, וכל שיש לי הוא ממך, עשה בי כר- צונך". המתנה אינה ממוקדת בחרטה על החטא, אלא בתקווה שהריבון יקבלה ברצון ושהחיים ישובו לסדרם. קווי הסליחה של רס"ג דומים לקווי הסליחה המי- קראית, בהם העצמת הפער בין האל לאדם - אנו חוטאים ואילו אתה רם ונישא. המבקש עומד בפני גזר דין שעלול להיות קשה, והוא מוסר את עצמו באופן מוחלט לחסדי הריבון. זינדר מנסה למצוא את המשמעות הפנימית והנפשית של מחוות סליחה אלו